

Lublin, 31.08. 2021

Prof. dr hab. Anna Woźniak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agaty Kilar

Obraz śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku. Aspekt kulturoznawczy, 222 s.

Promotor: prof. dr hab. Anna Raźny

Promotor pomocniczy: dr Andrzej Wadas

Akademia Ignatianum w Krakowie

Temat śmierci w literaturze stanowi uniwersalną problematykę, a jego korzenie sięgają starożytności, gdzie pojawia się on m.in. u takich myślicieli jak: Sokrates, Platon, Arystoteles, Ciceron, czy w średniowieczu, np. w myśli filozoficznej św. Augustyna. Niezrównane literacko obrazowanie śmierci ukazał Szekspir w swych dziełach utrwalających krwawe czyny i podstępne zabójstwa. Literatura światowa w przeciągu swego rozwoju nie stroniła od obrazowania tego fenomenu, przeciwnie, można nawet powiedzieć, że jest on nieustannie obecny i aktualizowany w utworach literackich, szeroko eksploatuje go również literatura współczesna. Śmierć figuralizuje się w literaturze poprzez różne wizerunki, ukazuje się bowiem postawę wobec śmierci, przedstawia się jej symbolizacje, rytuały z nią związane, sytuuje się ją także w przestrzeni umierania, żałoby, mówi się o metafizycznym charakterze śmierci. Topos śmierci, jaki wszechobecny jest w ogóle w sztuce człowieka, rozpatrywać można zatem w wielorakim ujęciu: w aspekcie religijnym, filozoficznym, aksjologicznym, antropologicznym, czy kulturowym, a takie właśnie zróżnicowane podejście badawcze dostrzegamy w wielu naukowych opracowaniach tematyki tanatycznej.

Rozprawa doktorska mgr Agaty Kilar, poświęcona obrazowi śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku, wpisuje się zatem w przestrzeń rozległych badań nad powyższą problematyką śmierci. Aspekt kulturoznawczy, jaki stanowi przede wszystkim trzon działań analitycznych Autorki niniejszej rozprawy, jest interesującym podstawowym wyznacznikiem zastosowanej w niej procedury badawczej. Ów aspekt, zaproponowany w rozprawie, obejmuje bowiem różne sposoby analizowania materiału literackiego, poczynając od

perspektywy historycznej, filozoficznej i religiologicznej do historycznoliterackiej. W rezultacie omawiany topos / temat śmierci wkomponowany zostaje w wielorakie konteksty i odsłaniany jest z kilku stron. Godnym podkreślenia atutem podjętej w rozprawie tematyki jest ponadto próba pewnego całościowego i syntetyzującego potraktowania zagadnienia śmierci w przestrzeni XIX-wiecznej literatury rosyjskiej.

Materiał źródłowy rozprawy doktorskiej mgr Agaty Kilar stanowią wybrane dzieła, zaznaczymy: reprezentatywne, pisarzy rosyjskich XIX wieku, autorów bardzo dobrze znanych w rosyjskiej kulturze literackiej (niektórych nieobcych również literaturze światowej), związanych z XIX-wiecznymi prądami literackimi epoki, czyli przede wszystkim romantyzmem i realizmem. W rozprawie zaprezentowano analizę zagadnienia śmierci dokonaną na podstawie utworów, zwłaszcza Puszkina, Lermontowa, Gogoła, Turgieniewa, Sałtykowa-Szczedriny, Dostojewskiego, Tołstoja, Czechowa. Bardzo szeroki i przekrojowy materiał pracy, odwołanie się do wielu dzieł literatury daje więc możliwość rozległego oglądu badanej tematyki. Metodologia pracy, określona przez dr Agatę Kilar jako aspekt kulturowo-literacki, inaczej mówiąc, kulturoznawczy, zawiera kilka perspektyw spojrzenia na tematykę główną. Możemy bowiem w pracy spotkać się przede wszystkim z ujęciem śmierci w kluczu badań historyczno-kulturowych (prace Michaiła Bachtina, Petera Burke); mamy aspekt kulturowo-literacki, jak również w sporej części widzimy tutaj podejście aksjologiczne, antropologiczne, personalistyczne, filozoficzne, często ujawnia się postępowanie hermeneutyczne i wreszcie czysto psychologiczne ujęcie obrazu śmierci, polegające na wglądzie w psychikę bohaterów literackich. O zaproponowanej metodologii badań Autorka pisze w we wstępie pracy, wprowadzając we wszystkie konieczne problemowe obszary i konteksty rozprawy: cel, materiał, metodę i stosowane narzędzia badawcze.

Struktura pracy oparta jest na 7 głównych rozdziałach z podrozdziałami, poprzedzona jest wstępem, zawiera podsumowanie, streszczenie oraz bibliografię. Wyróżniającym się elementem w pomysł na układ kompozycyjny rozprawy jest posegregowanie materiału oraz wyodrębnienie w koncepcie śmierci trzech poszczególnych typów / rodzajów śmierci: śmierć naturalna, zabójstwo, samobójstwo, a w ich obrębie umieszczenie jeszcze bardziej rozczłonkowanych sytuacji związanych ze zjawiskiem śmierci i odzwierciedlonych w wybranej literaturze. Zaprezentowana typologia śmierci wraz ze szczegółowo wydzielonymi jej rodzajami w konkretnych utworach literackich może bądź przekonywać, bądź nie. W tym drugim przypadku, czyli wątpliwości podważających sensowność tego ujęcia, można by twierdzić o rozbijaniu całościowej ideowej warstwy dzieła literackiego poprzez wyluszczenie

jego wybranych pierwiastków, rozwarstwianie sensów (przez co rozumiem fakt, że to samo dzieło pojawia się w dyskursie pracy kilkakrotnie). Jeśli jednak przyjmiemy perspektywę pierwszą, czyli aprobującą stosowność metody (a taką wybieram po namyśle), to możemy dostrzec zalety owego podejścia posegregowanych typologicznie obrazów śmierci w poszczególnych analizowanych utworach literackich. Jak bowiem można przypuszczać, Autorka rozprawy chciała naświetlić problematykę śmierci w rozmaitych wizerunkach, skrupulatnie dokonując opisu i interpretacji obrazów tanatycznych w omawianych dziełach. Jak sama pisała we wstępie rozprawy, jej zamiarem było ukazanie syntetycznego ujęcia motywu śmierci w literaturze rosyjskiej i „wypełnienie luki” w badaniach tej tematyki (s. 4). Chodziło zatem, można powiedzieć, raczej o syntetyzujące dopełnienie już istniejących badań cząstkowych w zakresie problematyki śmierci, ich w miarę całościowe ujęcie.

W rozdziale pierwszym: *Kontekst historyczny, filozoficzny i religijny pracy* (bardziej precyzyjnie należałoby zatytułować rozdział: *Kontekst historyczny, filozoficzny i religijny tematyki pracy*), w części dotyczącej kontekstu historycznego (s. 9-18) zamieszczono obszerną rekapitulację faktografii historii rosyjskiej, poczynając od Rusi Kijowskiej, poprzez nowożytną historię Rosji aż do końca XIX wieku oraz pocz. XX w. i śmierci cara Mikołaja II. Autorka rozprawy słusznie postrzegала owe rozważania jako zobrazowanie „podstawy kulturowej”, „fundamentu cywilizacyjnego”, jako płaszczyznę tożsamościowo-religijną, czy mentalnościową Rosji. Jednak ów tak szeroko zarysowany kontekst historyczny niewiele wnosi w istotę podjętych badań, nie jest sproblematyzowany i wydaje się, iż za mało współbrzmi z problematyką główną. Należało mocniej związać go z przewodnim motywem pracy, czyli toposem śmierci, wyłuszczając odpowiednią faktografię historyczną. Podam jeden z przykładów historycznej proveniencji: książę kijowski Włodzimierz, chrzciciel Rusi Kijowskiej, po przyjęciu chrztu zrezygnował ze stosowania kary śmierci (także picia wśród Rusinów, odrzucił pogańskie zwyczaje, wprowadził monogamię).

Natomiast te części rozważań wprowadzających, jakie kreśliły konteksty filozoficzne i religijne Rosji XIX wieku prezentują się znakomicie, eksponują wyraziście i celnie te uwarunkowania i determinanty kulturowe, jakie w przeciągu wieków kształtowały mentalność rosyjską. Chodziło tutaj m.in. o spory światopoglądowe słowianofilów i okcydentalistów, idee nihilizmu, ruch narodnicki, wpływ filozofii zachodniej, czy idee marksistowskie mocno krzewiące się w Rosji. Za wartościowe uważam przybliżenie w tej części dyskursu sylwetek Dostojewskiego i Tołstoja, koryfeuszy literatury rosyjskiej XIX wieku, w horyzoncie ich światopoglądu, etyki i odniesienia do religii; unaocznienie założeń

tołstoizmu czy chrześcijańskiego socjalizmu Dostojewskiego. Istotne było również wydobywanie osobistego doświadczenia śmierci u Dostojewskiego (śmierć bliskich osób). Właściwe było również zwrócenie uwagi na poglądy ważnych postaci w przestrzeni rosyjskiej myśli filozoficzno-religijnej: Konstantina Leontiewa i Wasilija Rozanowa. Zarysowanie religijnego aspektu podjętych w rozprawie badań, osadzenie go w przestrzeni diachronii: od początków chrystianizacji Rusi do Rosji XIX wieku i omówienie istoty obrzędowości prawosławnej, miało także na celu wprowadzenie w szersze konteksty rozważanej problematyki śmierci.

Rozdział trzeci, również o charakterze kontekstualnym, osadza tematykę tanatyczną w kręgu literatury zachodniej i przynosi przegląd dzieł literackich, poruszających zagadnienie śmierci, od średniowiecza przez kolejne epoki literackie, włącznie do XX wieku. Tę część rozważań wartościuję wysoko, ponieważ w istotny sposób zaznajamia ona z literacko-kulturowymi odniesieniami eksplorowanej tematyki głównej. Mamy wreszcie rozdział IV *Śmierć naturalna. Fundament prawosławnej tradycji* z analizą pierwszego wyłonionego w rozprawie typu śmierci, czyli śmierć naturalną.

Ten i kolejne rozdziały składają się na główny trzon problemowy niniejszej rozprawy, stanowią analizę i interpretację motywu śmierci w rosyjskich utworach literackich. Mgr Agata Kilar przyjrzała się wielu powieściom i opowiadaniom z toposem śmierci: Tolstoja *Wojna i pokój*, Dostojewskiego *Bracia Karamazow*, *Zbrodnia i kara*, *Idiota*; Puszkina *Opowieści Bielkina*, *Dama Pikowa*; Gogola, *Portret*, *Płaszcz*; Lermontowa *Demon*; Sałykowa-Szczedriny *Państwo Gołowlewowie*; Turgieniewa *W przededniu*; Gonczarowa, *Obłomow*; Czechowa, *Śmierć urzędnika*. W toku postępowania analitycznego koncentrowano się, w zależności od specyfiki ideowej badanego utworu, na wyznacznikach tradycji obrzędowej, prawosławnej, monastycznej, mistycznej (starzec Zosima), antropologiczno-kulturowej, na aksjologii, etyce, szczegółowo opisując i analizując określone literackie przypadki obrazowania śmierci. Stąd też pojawiał się w owym typologicznym ujęciu opis i omówienie wielu rodzajów śmierci: w wyniku choroby, śmierć zwykłych obywateli, arystokratów czy jak u Dostojewskiego – obrazy wmontowane w filozoficzną otoczkę misterium umierania. Jest to wartościowy rozdział, którego dyskurs przekonuje i głęboko przenika w sens istoty śmierci w przywołanych dziełach.

Kolejne rozdziały także poświęcone są rozważaniom na temat określonego rodzaju śmierci w wybranych utworach literackich. W rozdziale V (*Zabójstwo. Wpływ idei*

zachodnich na antropologię polityczną i kulturową) przytoczono egzemplifikację śmierci na skutek literackich zabójstw. Rozdział VI (*Samobójstwo. Rola zachodniej filozofii w kształtowaniu samobójczych postaw w kulturze rosyjskiej*) z kolei odsłonił przykłady śmierci w wyniku samobójstwa. Klasyfikacja śmierci samobójczej przedłożona została przez Autorkę pracy na podstawie m.in. utworów Puszkina: *Ruslan i Ludmiła*, *Fontanna Bakczysaraju*; Lermontowa *Maskarada*; Tołstoja *Ciemna potęga*, *Zmartwychwstanie*; Dostojewskiego *Idiota*, i in. Trzeba zaakcentować to, iż wiele miejsca zajmują w analizach Doktorantki dogłębne rozważania związane z opisem śmierci u Dostojewskiego, co szczególnie widoczne jest w dociekaniach na ten temat w *Zbrodni i karze*, *Biesach*, *Braciach Karamazow* (s.124-138, s.142-145, s.153-168, s.171-177). Podobnie wnikliwie przeprowadzona interpretacja semantyki umierania dotyczy kwestii śmierci u Tołstoja (s. 140-145, s.177-179 i in.). Doktorantka przybliży i ilustruje szeroko problemy religijne, filozoficzne i metafizyczne, co nie dziwi z uwagi na estetyczną i etyczną rangę pisarstwa obu rosyjskich autorów światowej renomy.

Ostatni VII rozdział rozprawy koncentruje się na przedstawieniu obrazu śmierci na wojnie (*Śmierć na wojnie. Kulturowy wymiar heroizmu*). Dyskurs, zgodnie ze strategią pracy, również zawiera wprowadzający komentarz ogólny na temat wojny i jej antropologicznego ujęcia. Materiał badawczy stanowią natomiast utwory Tołstoja *Wojna i pokój*, *Opowiadania sewastopolskie*, oraz *Córka kapitana* Puszkina, rozpatrzone pod kątem śmierci równie szczegółowo i interesująco, co wszystkie poprzednie dzieła. Zupełnie niezrozumiałe jest natomiast to zachwianie chronologii w prezentowaniu powyższych utworów (a co za tym idzie również ukazanych w nich obu wojen: szczególnie powstania Pugaczowa i kampanii napoleońskiej).

Rozważania rozprawy zamyka podsumowanie, stanowiące stosowne zebranie najważniejszych konkluzji z całości dokonanych analiz. Ekspozuje się w nim postawę psychologiczną bohaterów wobec śmierci: behawioralną, poznawczą i emocjonalną, akcentuje ich świadomość bądź samoświadomość, a także ciekawie rozpatruje problem antropologicznego paradoksu u rosyjskich bohaterów XIX-wiecznej literatury.

Zalety pracy. Autorka rozprawy oparła swoje badania obrazu śmierci w literaturze rosyjskiej na imponująco rozległym materiale badawczym, poruszone bowiem w rozprawie zasoby źródłowe literatury XIX wieku są niezwykle obszerne. Doktorantka przyjrzała się wielu dziełom literackim wybitnych pisarzy rosyjskich XIX wieku i wydobyła z badanych

utworów zróżnicowane, według ustalonej skrupulatnie własnej typologii, obrazy śmierci. Zastosowana metoda historyczno-kulturowa zatem pozwoliła Autorce na ukazanie znaczenia problematyki tanatycznej w rozpatrywanej literaturze. Metoda ta okazała się ze wszech miar właściwa, ukazała jednocześnie szerokie horyzonty myślenia Doktorantki o śmierci. Mogę stwierdzić, że nic z najważniejszych problemów, jakie należałoby poruszyć, nie umknęło Jej uwadze. I oczywiście, przy stosowaniu interpretacji kulturologicznej, staje się brak głębszego wnikania w sensy ideowo-artystyczne badanych utworów (nie poczytuję tego absolutnie za wadę użytej metody). Postawione na początku hipotezy badawcze Autorki, w tym ta, iż obraz śmierci w jej chrześcijańskim wymiarze nie uległ deformacji w literaturze rosyjskiej, zostały świetnie udokumentowane za pomocą stosownych działań analitycznych. Zwrócę ponadto uwagę na wnikliwość Badaczki w wertowaniu poruszanej tematyki, próbę wiązania zachowań postaci literackich z kwestiami o charakterze kulturowym, religijnym, chrześcijańskim i obrzędowym.

Zakres materiału, tak źródłowego, jak też literatury naukowo-badawczej świadczy jednocześnie o pracowitym wkładzie Badaczki w rozświetlenie problematyki śmierci na gruncie literatury rosyjskiej XIX wieku. Jest to więc erudycyjne opracowanie powyższej tematyki, poparte wyczerpującą bibliografią, wykorzystaniem wielu publikacji naukowych. Mamy bowiem naukowe prace polskie, rosyjskie i zachodnie, także wielozakresowe pod względem profilu badawczego (kulturowe, historyczne, filozoficzne, historycznoliterackie).

Atutem powyższej rozprawy jest również jej język, jakim Autorka posługuje się ze stylistyczną maestrią, lekkością i nader swobodnie. Drobne potknięcia stylistyczne pojawiają się z rzadka, co odnotowałam bezpośrednio w tekście pracy. Nadużywana jest np. formuła „jak możemy przeczytać”; „możemy o tym przeczytać w *Idiocie*” (s. 105) (w odniesieniu do opracowań naukowych, czy samych utworów literackich), co w moim przekonaniu, jest niewłaściwe. Stosunkowo często Autorka odwołuje się też w swej wypowiedzi do kategorii czytelnika (np. „Czytelnik zostaje jedynie poinformowany... (s. 66).

Przedłożona rozprawa, w moim przekonaniu, znacznie dopełnia badania nad tematyką śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku, daje jej syntetyczny opis poprzez uszczegółowione i stypologizowane ujęcia wizerunków śmierci. Uzupełnia więc istniejące dotychczasowe i częściowe refleksje naukowe nad powyższym zagadnieniem.

Usterki pracy. 1. Wskażę na pewne błędy rzeczowe:

- Nazwa Sankt-Petersburg, według jednej z teorii objaśniających powstanie miasta, wzięła się od św. Piotra, a dopiero w kolejności ukuto ją na cześć Piotra I (por. s.14);

- Jest w pracy: „Akcja utworu (*Słowo o wyprawie Igora*) (...) rozgrywa się w XII wieku podczas trapiących Rosję najazdów Połowców”. Powinno by

: Ruś Kijowską (s. 39);

- *Archipelag Gułag* Sołżenicyna (w podtytule dzieła już mamy określenie genologiczne: „dochodzenie literackie”). Autorka pisze: „został ironicznie nazwany Archipelagiem Gułag” (s. 51). Doprecyzujmy, że nazwa utworu wzięła się także od oficjalnego sowieckiego określenia „Gosudarstwiennoje uprawlenije łagieriej” i abrewiatury Gułag.

- Jako przykład śmierci samobójczej wśród bohaterów rosyjskich dzieł Doktorantka wskazuje na prototyp w postaci samobójstwa Katarzyny z *Burzy* Aleksandra Ostrowskiego (s. 208). Jednak mamy jeszcze wcześniejszą wersję samobójczej śmierci bohaterki w staroruskiej *Opowieści o najeździe Batu chana*, gdzie na wieść o śmierci męża, księcia straconego przez chana, młoda księżna popełniła samobójstwo, rzuciła się z wieży wraz ze swym synkiem.

2. Wydania tekstów źródłowych (literatury rosyjskiej w przekładzie polskim), wykorzystane w rozprawie są zróżnicowane, najczęściej są to pojedyncze wydania dzieł, a nie całościowe ich edycje. Autorka przytacza cytaty niekiedy z archaicznych już edycji, np. A. Puszkina, *Fontanna Bakczysarejska. Poemat*, Warszawa 1828, (zob. s. 101).

3. Dyskurs pracy opiera się, zwłaszcza części dotyczące prezentacji dzieł literackich, w przewadze na opisie (charakter opisowy dominuje w sporej części przedłożonych roztrząsań w rozdziałach końcowych). Autorka rozprawy bardzo często koncentruje się poza tym na przybliżeniu portretu psychologicznego bohaterów literackich, wnikaniu w ich psychikę. Rozważania o charakterze psychologicznym w odniesieniu do problematyki śmierci są jak najbardziej uzasadnione, jednak opisowość czasem bierze górę nad nazywaniem problemów ogólniejszej natury. Toteż stosunkowo często mamy do czynienia ze streszczaniem warstwy treściowej utworu, częściej z rekapitulowaniem zdarzeń, faktografii niż próbą ich precyzyjnego określenia, czy nazwania. Rozprawa, oczywiście, nasycona jest wieloma postawionymi na początku badań problemami badawczymi, rozważa się w niej poza tym ogrom wygenerowanych w trakcie analizy niezwykle interesujących kwestii; praca zawiera próbę konceptualizacji problematyki podstawowej we wspomnianych już wcześniej aspektach badawczych. Niejednokrotnie jednak przysłania je zbyt „przegadane”

omówienie treści i kolejnych perypetii konkretnego bohatera, np. bądź to zabójcy, bądź to samobójcy. W moim przekonaniu, warto zatem byłoby bardziej skondensować rozważania i z uwagi na to, że podjęty temat rozpatrywany jest w aspekcie kulturowym, zagadnień problemowych nie należałoby przesłaniać nadmierną „psychologizacją”.

Podsumowując swoje recenzyjne uwagi, uwzględniając zarówno liczne zalety ocenianej rozprawy i bardzo ważny wkład Autorki w eksplorowaną tematykę śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku, jak też pewne wskazane przeze mnie niewielkie niedociągnięcia warsztatowe pracy, pragnę podkreślić, że jest to bez wątpienia dokonanie wartościowe. Należy odnotować ogromny trud Agaty Kilar, włożony w przygotowanie tej rozprawy, atuty merytoryczne poruszanej problematyki, podkreślić przemyślaną konstrukcję dyskursu pracy i, co jest zauważalne, niekwestionowaną pasję badawczą Autorki. Warto byłoby tę rozprawę opublikować, ale po dokonaniu stosownych skrótów, koniecznym skondensowaniu treści i przemyśleniu zasadności umieszczenia pewnych fragmentów rozważań.

Konkluzja

Uważam, że rozprawa doktorska mgr Agaty Kilar *Obraz śmierci w literaturze rosyjskiej XIX wieku. Aspekt kulturoznawczy* spełnia wszystkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim w Ustawie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (z dnia 3 lipca 2018 r.). Wnoszę zatem o dopuszczenie mgr Agaty Kilar do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Prof. dr hab. Anna Woźniak